

УДК 373.5.016:94]:159.955-021.412.1

DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2023-18-227-252>

**APPLICATION OF VISUAL SOURCES IN HISTORY
LESSONS AS A MEANS OF DEVELOPING STUDENTS'
CRITICAL THINKING SKILLS**

**ЗАСТОСУВАННЯ ВІЗУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ ЯК ЗАСОБУ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ УЧНІВ**

Валентина Молоткіна,
*доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри
історії і культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

Valentyna Molotkina,
*Doctor of Historical Sciences,
professor, Head of the
Department of History and
Culture of Ukraine and Special
Historical Disciplines*
E-mail: molotkina@ukr.net
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6092-5927>
Researcher ID: X-1999-2018
*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

Людмила Хмельницька,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і
культури України та
спеціальних історичних
дисциплін*
E-mail: ludmylahm@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>

Liudmyla Khmelnytska,
*Ph.D. in Historical Sciences,
Lecturer of the Department of
History and Culture of Ukraine
and Special Historical
Disciplines*
E-mail: ludmylahm@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-4322>

*Університет Григорія
Сковороди в Переяславі,
вул. Сухомлинського, 30,
м. Переяслав, Київська обл.,
Україна, 08401*

*Hryhorii Skovoroda University
in Pereiaslav, 30,
Sukhomlynskoho Str., Pereiaslav,
Kyiv region, Ukraine, 08401*

ABSTRACT

The article analyzes the methods and techniques of working with visual sources, which are most often used in the practical work of the history teacher to activate the critical thinking of students.

The main methodological methods of using visual historical sources in the process of forming the competence of research and cognitive activities of students are considered.

It was found that the students' work on the study of visual sources should be well organized by the teacher and carried out according to a single algorithm. The phasing of work on visual historical sources, taking into account age features, makes the learning process more meaningful, and develops critical and historical thinking. Work on visual historical sources should be aimed at the formation of such skills that will allow students to independently acquire knowledge from different sources and creatively use them in further activities, that is, to be competent.

It is established that visualization in history lessons can be carried out using maps, drawings, graphic statistics (tables, diagrams, diagrams), works of fine art (paintings, sculptures, architectural structures, memorial complexes), posters, cartoons, photographs, video sources (video films, films, video testimonies), presentations, infographics, monuments.

The use of various visual sources in history lessons in general secondary education institutions makes it possible to study the subject at a qualitatively new level, contributes to a more in-depth study of the subject by students, the formation of certain skills and abilities in them, the formation of their own opinion, life and civic positions, the development of critical thinking in students, the ability to systematize historical information, independently interpret the

content of historical sources and encourages students to a meaningful study of the events of the past and greatly facilitates the teacher's work.

The use of a particular information source in the study of a particular topic should be appropriate and depend on the goal that the teacher seeks to achieve in the history lesson. Also, an important condition for using a visual historical source is to take into account the age characteristics of students.

Working with visual sources creates favorable conditions for comprehending the proposed information and its independent acquisition, critical review, and application in the practice of creative tasks through partnership cooperation between students and teachers.

Keywords: *visual sources, historical information, historical sources, critical thinking, educational process, cognitive activity, history lesson, students.*

Постановка проблеми. В наш час, коли потік інформації постійно збільшується та з'являються різні точки зору в оцінці минулого, виникають певні проблеми у викладанні історії. Величезний обсяг матеріалу, переважаність дітей надлишком інформації, незрозумілість історичних понять – все це призводить до втрати інтересу учнів до вивчення історії. Як зацікавити їх знову вчитися? Як викликати інтерес до науки у дітей, які не хочуть вчитися? Як зробити так, щоб вони з радістю ходили на заняття, а в очах горів вогник жаги до знань і навчання? Не секрет, що інтерес дітей до науки підвищується, коли вони отримують цікаву інформацію під час занять, та ще і в цікавій формі. Також їх інтерес зростає, коли вони безпосередньо беруть участь в отриманні цієї інформації з різних джерел. Тому, мабуть, необхідно навчити учнів одержувати історичні дані з різних джерел, визначати достовірність здобутої інформації, критично підходити до різних історичних концепцій чи точок зору на проблему, формувати власні погляди. Такі можливості відкриваються перед

учнями за умови активного використання на уроках, і насамперед на уроках історії, візуальних джерел інформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему використання візуальних історичних джерел на уроках історії активно досліджують такі вчені і методисти, як В. Дерхо (Дерхо, 2018), А. Карпенко (Карпенко, 2012), І. Кляда (Кляда, 2019), О. Мокрогуз (Мокрогуз, 2008), С. Мусій (Мусій, 2010), О. Пометун, Г. Фрейман, Н. Гупан (Пометун & Фрейман, 2005; Пометун & Гупан, 2020), О. Фуріна (Фуріна, 2013), Г. Яковенко (Яковенко, 2017). Ці вчені-методисти досконало розробили теорію і методику використання наочних посібників і засобів навчання історії. У своїх працях дослідники розглянули різні аспекти використання в навчальному процесі такого важливого компоненту історичної освіти, як візуальні історичні джерела, та їх роль у сучасній шкільній практиці. Інші науковці та методисти зосередили свою увагу на розвитку формування критичного мислення учнів в умовах Нової української школи (Пашетнєва, 2020), розробці методики розвитку критичного мислення учнів на уроках історії (Терно, 2012). Та, незважаючи на значну кількість публікацій, дана тематика досліджень залишається актуальною.

Мета статті – розглянути методи й прийоми роботи з візуальними історичними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії та з'ясувати їх можливості як засобу розвитку критичного мислення учнів.

Виклад основного матеріалу. Важливим компонентом шкільної історичної освіти є використання візуальних джерел, які охоплюють весь спектр наочності, що використовується на уроках історії: карти, малюнки, графічна статистика (таблиці, схеми, діаграми), твори образотворчого мистецтва (картини, скульптури, архітектурні споруди, меморіальні комплекси), плакати, карикатури, фотографії, відеоджерела (відеофільми, кінофільми, відеосвідчення), презентації, інфографіка, речові пам'ятки. Вони є цілком самостійними джерелами інформації,

легко сприймаються, стимулюють увагу, яскравіші, а тому більше підходять для сприйняття сучасного учня.

Кожен вид візуального джерела, як самостійне і повноцінне джерело історичної інформації, дозволяє розкрити практично всі аспекти історичної проблематики та дозволяє використовувати дидактично адаптовані методи історичної науки в пізнавальній діяльності учнів (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013). Адже, для досягнення успішних результатів в майбутньому професійному житті сучасному учню необхідно навчитись отримувати інформацію з різних джерел, критично її оцінювати, опановувати та застосовувати її на практиці, а також робити аргументовані висновки. В свою чергу, критичне мислення сприяє кращому запам'ятовуванню вивченого матеріалу, активізує діяльність учнів на уроці, підвищує пізнавальний інтерес до отриманих нових знань, змінює відношення учнів до уроку та створює атмосферу довіри і співпраці (Пашетнева, 2020).

У навчальній діяльності візуальні джерела виступають носіями нових історичних знань. Ілюструючи теоретичний матеріал, вони допомагають при актуалізації знань, їх закріпленні та перевірці (Горпинко, 2020: 18). Школярі навчаються мислити парадоксами й бачити загальне та окреме у життєвих процесах. Оцінюючи історичну подію, учні навчаються бачити зворотній бік того чи іншого явища. В ході спілкування під час розв'язування завдань учням стане зрозуміло, що деякі висновки безпосередньо обумовлені цінностями та вподобаннями людини, яка їх творить (Терно, 2012: 11).

Але, на жаль, вчителі не повною мірою використовують візуальні джерела на своїх уроках. Це пояснюється багатьма причинами: відсутністю певних традицій у їх використанні, браком методичних матеріалів, недостатністю матеріально-технічного забезпечення закладів загальної середньої освіти тощо. В основному вчителі послуговувалися ілюстраціями з підручників. В наш час, коли впроваджується діджиталізація

освітнього процесу, широко застосовуються мультимедійні технології, з'явилася можливість всебічного використання візуальних джерел, причому у великій їх різноманітності. Крім того, змінилася сама мета використання візуальних джерел. Якщо раніше вони доповнювали і закріплювали текст параграфа підручника, то тепер учні повинні навчитися самостійно видобувати з них інформацію, адже візуальні джерела можуть передавати інформацію так само, як і текстові, але вони більш зрозумілі, виразніші та легші для сприйняття. Тож учням з такими джерелами інформації працювати набагато цікавіше, ніж з текстовими. Тому у своїй практичній діяльності вчитель повинен однаково використовувати як текстові, так і візуальні джерела інформації (Мокрогуз, 2008).

Зокрема, у вивченні нового матеріалу вчителю велику допомогу надають різноманітні види схем, які можна використовувати на різних етапах уроку. Вони використовуються для наочного порівняння досліджуваних явищ, показу напрямів їх розвитку, а також для узагальнення та систематизації історичних знань. Робота зі схемами може бути різноманітною. У деяких випадках учитель, пояснюючи матеріал, сам послідовно складає схему. Поступова побудова схеми полегшує її розуміння учнями. Учні можуть намалювати та заповнити схему індивідуально або колективно. А складання учнями схем на основі нового тексту та кількох джерел дозволяє говорити про рівень їх активності. Слід навчити учнів «читати» і складати різні види схем (Пометун & Фрейман, 2005: 181).

Таблиці також є досить ефективними для вивчення матеріалу. Вони містять перелік цифрових даних або яких-небудь інших відомостей, розташованих у визначеному порядку по графах. Якщо учням потрібно запам'ятати певну кількість дат та відповідних подій найефективніше застосування мають хронологічні таблиці. Тематичні таблиці використовуються при вивченні певних етапів історичного розвитку. Порівняльні таблиці, виокремлюючи суттєві

порівняльні ознаки історичних явищ (подібні чи полярні), сприяють виявленню подібного та відмінного між ними, до прикладу, між суспільними верствами, формами державного устрою, менталітетом, цінностями, суспільним чи економічним устроєм. Таблиці відіграють важливу роль у вицленовуванні й узагальненні ознак, понять. За такими таблицями порівнюються традиції та умови життя різних верств суспільства (Дерхо, 2018: 42).

Складаючи схеми та таблиці, учень виконує логічні операції – аналіз, синтез, порівняння, вміння трансформувати та узагальнювати історичний матеріал, об'єднувати його в систему та графічно подавати (Яковенко, 2017: 137).

Малюнки як джерело можуть представляти кожен історичну епоху, зображувати різні схеми. Внутрішній устрій об'єктів, до прикладу, архітектурних пам'яток та їх компонентів, можна вивчати за допомогою малюнка «у розрізі». Зовнішні статичні художні малюнки допомагають опису. Динамічні малюнки є найбільш складними і допомагають розкрити послідовність подій (Дерхо, 2018: 41).

На уроках історії використовуються також діаграми, які акцентують увагу на кількісних та якісних характеристиках досліджуваних подій і явищ. На діаграмах і графіках можна показати кількісні відмінності однорідних історичних явищ за певний період часу (Яковенко, 2017: 138).

Ще один поширений спосіб наочного навчання на уроках історії – репродукції творів образотворчого мистецтва. Нині накопичено багатий методичний досвід щодо використання навчальних картин на уроках історії та методики роботи з даним наочним матеріалом. Важливою методичною умовою є послідовність роботи над картиною. Зокрема, учитель повинен відкрити чи вивісити навчальну картину лише тоді, коли в процесі пояснення матеріалу буде підходити до опису зображеного на ній. Потім дати учням якийсь час для сприйняття образу в цілому, починаючи розповідь, указати місце і час події. Давши загальний опис обстановки, тла, на

якому розгорнулася подія, зупинитися на головному, виявити деталі та елементи. По закінченні зробити загальний висновок, вказати істотні ознаки явища (Дерхо, 2018: 40).

В. Козинець, аналізуючи проблему використання творів живопису на уроках історії, пропонує наступний хід аналізу цього наочного засобу: визначення його теми, ідеї, сюжету, художніх засобів. Показу картини передує вступне слово вчителя (деякі відомості про художника та його світогляд, про задум написання твору та роботу над ним). Дослідниця наголошує на тому, що не слід, забігаючи наперед, розповідати про те, що учні можуть самі побачити, адже завдання полягає в тому, щоб підвищити інтерес самих учнів до твору. Для цього доцільно визначити те, на що учні мають звернути увагу, розглядаючи картину (Козинець, 1989: 86).

На уроці історії вчитель має навчити учнів «читати» картину. Учнів потрібно залучати до активної роботи над картиною, використовуючи для цього систему добре продуманих запитань (Дерхо, 2018: 41). Водночас, щоб навчитися критично і правильно думати, учням необхідно й самим привчитися ставити запитання. Адже, правильно сформульоване питання може допомогти зіставити факти і розібрати свої думки (Терно, 2012: 16). Тому запитання мають бути чіткі, лаконічні, не повинні допускати двозначної відповіді. В ході бесіди може виникати потреба у навідних запитаннях, або у відповідях на них самого вчителя (Дерхо, 2018: 41).

Використання репродукцій живопису на уроках історії України дозволяє учням ґрунтовніше вивчити життя суспільства, виразніше і більш емоційно усвідомити закономірності історичного періоду, в якому було створено ті чи інші культурні пам'ятки. Ці пам'ятки, розповідають учням про звичаї, традиції, особливості психіки людей, свідчать про художній розвиток людства, розширення сфер мистецтва, збагачення його образотворчої мови (Клляда, 2019: 35).

Та, якщо картина часто приховує свій ідейний зміст за художньою формою, то плакат є неприхованим політичним продуктом ідеологічного мистецтва. Незважаючи на нібито простоту і певну мистецьку примітивність плаката, не варто забувати, що його простота стала помітною після розпаду ідеологічних структур, які її живили. Людині, яка жила в минулому, в тому ідеологічному просторі, важко було не піддатися впливу яскравих художніх образів, так само як нелегко нам сьогодні протистояти рекламі, навіть якщо ми розуміємо сам механізм її дії (Яковенко, 2017: 148-149).

Г. Яковенко пропонує такий орієнтовний алгоритм роботи з плакатом: визначити, на чие політичне замовлення він створювався і для якої аудиторії; проаналізувати постаті та інші символи на плакаті за такими запитаннями: Яка фігура (об'єкт) знаходиться на передньому плані, а яка (які) – на задньому? Які фігури (предмети) великі за своїми розмірами, а які навпаки і чому? Які кольори використовуються і чому саме? Сформулювати зміст, який має передати плакат (Яковенко, 2017: 149).

Іншим видом історичного джерела є історична карикатура. На уроках історії карикатури на історичну тему мають значне виховне значення, адже вони дають можливість сформулювати уявлення про думки і настрої людей у певний час; такі ж ефективні, як текст; лаконічно підкреслюють суть питання; суть карикатури пояснюється зображенням на ній; карикатура потребує відповідного пояснення. Ці правила дають можливість учню проаналізувати отримані раніше знання за подією чи людиною, зображеними на карикатурі. Якщо учень володіє знаннями, які дозволяють йому встановлювати факти чи розшифровувати інформацію, а потім пояснювати зміст, то в кінці вивчення будь-якого питання візуальне джерело допоможе йому правильно розставити акценти (Яковенко, 2017: 143-144). Карикатури на історичну тему можуть служити засобом вивчення думок людей з різними політичними поглядами або населення країни в цілому (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Але при роботі з карикатурою необхідно пам'ятати, що хоча цей вид матеріалу багато в чому й нагадує агітаційний плакат або листівку, він більшою мірою демонструє позицію автора по відношенню до зображеного. Такі образи зазвичай містять негативне ставлення до події, факту, явища чи особи. Впливаючи на підсвідомість, такі матеріали «засідають» у пам'ять саме сприйняттям позиції автора, можуть містити об'єктивну оцінку, тому працювати з таким документом слід так, щоб учні усвідомлювали суб'єктивність автора і могли пояснити, чому його позиція саме така (Яковенко, 2017: 144).

Працюючи з портретними карикатурами, вчитель історії повинен пам'ятати про сучасні аспекти вивчення історичних постатей. Виходячи з принципів вивчення індивідуальних особливостей історичних діячів та їх всебічної оцінки сучасниками, карикатура-портрет може слугувати важливим доказовим документом. Відмінність карикатури від звичайного портрета полягає в тому, що в ній більше підкреслюються характерні деталі, властиві даній особистості, індивідуальні риси характеру, звички, нахили та вчинки. Через цю обставину учні швидко їх визначають і коментують, даючи образні характеристики. Крім того, що цей візуальний документ містить оцінку особистості сучасниками, в ньому ми можемо знайти відомості про одяг, заняття чи рід діяльності особистості, визначити її статус, розпізнати побутові деталі історичної ситуації (Яковенко, 2017: 147-148).

Методика роботи з такими дуже популярними нині видами наочності як плакати, фотографії, карикатури привертає увагу сучасних дослідників. Зокрема, працюючи з такими візуальними засобами, як фотографії та карикатури, більшість методистів пропонують дотримуватися двох етапів: опису та інтерпретації. Питання та зміст кожного етапу залежатимуть від того, яке візуальне джерело аналізується. Здавалося б, що найбільш об'єктивним джерелом візуальної інформації є фотографія. Але, не слід забувати, що люди прагнуть позувати перед фотографом, намагаючись виглядати такими, якими вони

хочуть бути, а не такими, якими вони є в дійсності. Тому деякі твори цього виду мистецтва є відкрито постановочними (Яковенко, 2017: 149-150).

Вітчизняні методисти О. Мокрогуз, Г. Яковенко пропонують використовувати таку схему аналізу фотокарток: Як ви думаєте, що показує ця фотографія? Хто ці люди? Що вони роблять? Вкажіть приблизно, коли, на вашу думку, було зроблено фото (рік? період? подія?) У яку пору року було зроблено фото? Це природна фотографія чи спеціально позована для камери? Перелічіть інші історичні джерела, які можуть допомогти вам підтвердити ваші висновки щодо цієї фотографії. Що ви знаєте про події, відтворені на фотографії? Чи дає ця фотографія відповідь на питання, на які ви хотіли б отримати відповідь? (Мокрогуз, 2008; Яковенко, 2017: 150).

Крім того, використовуючи фотографію як джерело інформації, слід пам'ятати про те, що фотографії можуть бути пов'язані з іншими джерелами; ймовірно можуть поставити під сумнів загальноприйняті точки зору, очікування учнів, стереотипні уявлення; виявити деякі протиріччя та неясності, які потребують з'ясування чи вирішення; порушити питання, на які можна відповісти, лише звернувшись до інших джерел тощо. Водночас при реконструкції історії повсякденності (епохи, верств, середовища, людини) можна помітити не лише зростання ролі візуальних і речових джерел, а й певну зміну їх пріоритетності по відношенню до письмових документів (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Останнім часом багатьма вчителями у процесі навчання історії практикується використання відеоматеріалів, адже зараз на Youtube можна знайти відео майже для будь-якого уроку (Іванов & Волошенюк & Мокрогуз & Бакка, 2016: 34). І, якщо робота з таблицями, схемами, картинами, фотографіями тощо вимагає критичного мислення, уміння аналізувати, описувати, висловлювати свою точку зору, то відеоматеріали доповнюють знання про історичний період, сприяють кращому засвоєнню

матеріалу в не зовсім традиційній формі (Фуріна, 2013), сприяють підвищенню мотивації учнів при вивченні історії (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 27).

Переваги використання відеоносіїв на уроках історії полягають в оперативності і маневреності, зокрема, є можливість повторного використання матеріалу, використання стоп-кадру. Перегляд створює ефект присутності, дійсності фактів і подій історії, викликає інтерес до історії як до предмету навчання. При вивченні історії фільми допомагають яскраво проілюструвати і закріпити вивчене на уроці, глибоко відчутти атмосферу тієї чи іншої епохи, розвинути уяву учнів (Карпенко, 2012: 42-43), наочно уявити те, як відбуваються події. Як зазначає О. Фуріна, уроки з використанням відео краще запам'ятовуються учням (Фуріна, 2013).

Уміле використання відеоджерел підвищує зацікавленість учнів історією України, сприяє глибшому ознайомленню з окремими її сторінками та її творцями. Невеликий фрагмент фільму найбільшою мірою сприяє візуалізації пізнавального процесу. Багатовимірні рухома фігура та відео сюжет можуть стати в нагоді там, де не допомагає нерухома таблиця або ілюстрація. Але потрібно пам'ятати, що використання відеофільмів має не лише позитивні наслідки, а й недоліки, адже відеофільми створюються людьми, які далекі від викладання історії (Іванов & Волошенюк & Мокрогуз & Бакка, 2016: 34). Зокрема, історичні фільми, які яскраво і наочно зображують події минулого, зазвичай містять багато вигаданих елементів, які часто не відповідають історичній достовірності. У цьому випадку вчителю варто звернути на це увагу учнів, навчити їх порівнювати візуальну інформацію з науково аргументованими знаннями, отриманими на уроках історії. Тоді перегляд художніх історичних кінострічок сприятиме не лише розвитку образного сприйняття минулого, а й розвитку навичок критичного мислення (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013). Деякі учні, захоплені побаченим, більше запам'ятовують сюжет відео і втрачають

загальний зміст теми. Тому вчитель повинен серйозно поставитися до вибору та використання відеофільмів. Перед використанням фрагментів необхідно переглянути фільм, вибрати ті, що відповідають шкільній програмі з історії та віковим особливостям учнів, мають інформаційну насиченість (Іванов & Волошенюк & Мокрогуз & Бакка, 2016: 34; Фуріна, 2013).

Особливим видом відеоджерел є документальне кіно, яке надає можливість поглянути на історичні події та навколишнє середовище очима сучасника певного історичного періоду ХХ – початку ХХІ ст. (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Також до відеоматеріалів, які використовуються вчителями на уроках історії, слід віднести телеекскурсії (відеоекскурсії) в музеї, на виставки, до меморіальних історичних пам'ятників. Цей вид відеоматеріалів допомагає реконструювати історичну реальність. В основу підготовки будь-якої екскурсії мають бути покладені головні принципи і вимоги педагогічної думки, зокрема такі, як взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки предмета, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладу, наочність, емоційність, врахування вікових особливостей. Закінчується така екскурсія підсумковою бесідою, в ході якої вчитель спільно з учнями узагальнює, систематизує побачене і почуте, виділяє найістотніше, виявляє враження і попередні оцінки учнів, намічає творчі завдання для них, до прикладу, написати есе, підготувати доповіді, реферати, скласти альбоми тощо (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 27-28).

Застосування даного дидактичного засобу полегшить роботу і вчителя, і учнів. Якщо екскурсія проходить спільно з учителем, то він має коментувати те, що бачать учні. Таке навчання стає більш динамічним, цікавим, скорочує час на підготовку, на уроці можна дати, показати і пояснити більше навчального та інформаційного матеріалу (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 28).

В останні роки вчені почали розробляти методика використання відеосвідчень на уроках історії. Це дає можливість дізнатися або розширити свої знання про події минулого та зрозуміти, як це минуле сприймалося і оцінювалося безпосередніми учасниками подій. Крім того, відеосвідчення можуть служити єдиним джерелом інформації під час вивчення тем, які довгий час були поза увагою дослідників, або тем, які мають у суспільстві протилежні оцінки. Також слід зазначити, що відеосвідчення посилюють діапазон емоцій і почуттів у дітей шкільного віку, сприяють розвитку необхідних предметних компетентностей. Але наразі методика використання усних свідчень у процесі вивчення історії залишається майже не розробленою (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013).

Останнім часом досить поширеним є використання мультимедійних презентацій, за допомогою яких учитель може не тільки продемонструвати змістовний матеріал, що вивчається з заданої теми, але й створити певну логіку мислення (Фуріна, 2013). На сучасному уроці історії мультимедійні презентації стають ефективним засобом управління пізнавальною діяльністю учнів. Методично виважена розробка презентацій до шкільного уроку історії забезпечує реалізацію значної кількості навчальних завдань (Ткаченко & Соловійова & Ткаченко, 2022: 146).

Широко відома презентація формату Power Point уже давно перетворилася на допоміжний засіб візуалізації навчального матеріалу. Її використання на уроках дозволяє досить повно реалізувати мету і завдання уроку, допомогти учням краще засвоїти складну тему (Горпинко, 2020: 18).

Презентація дає змогу економно використовувати час занять, демонструвати схеми, таблиці, ілюстрації, статистичні матеріали, підготовлені вчителем з інших джерел. Також презентації зручно використовувати під час проведення вікторин та узагальнюючих уроків. Як зазначає О. Фуріна, використання презентацій сприяло кращому засвоєнню карт,

пам'яток архітектури та портретів (Фуріна, 2013). Використання презентацій зацікавлює учнів із різним рівнем навчальних досягнень, робить їхню діяльність більш інтенсивною. Учні не лише чують, а й бачать перед собою навчальні завдання, які їм слід виконати. Це ставить у рівні умови учнів, які краще сприймають інформацію на слух і візуалів (Горпинко, 2020: 18).

Використання медіаосвітніх засобів та прийомів на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, розвиває навички критичного мислення і спонукає учнів до осмисленого вивчення подій минулого. Вони стимулюють інтерес до предмета, що, у свою чергу, дозволяє підвищити ефективність навчального процесу (Бакка & Загрибельна & Кравченко, 2019: 28).

Також під час пояснення нового матеріалу, систематизації та закріплення знань, для актуалізації знань можна використовувати інформаційну історичну графіку (інфографіку), яка, передусім, повинна відповідати тексту параграфу у підручнику чи іншого джерела інформації. Інфографіку варто використовувати на уроках історії тоді, коли необхідно показати причинно-наслідкові зв'язки в тій чи іншій події, співвідношення причин, передумов, історичних фактів у часі й просторі, продемонструвати тенденцію розвитку того чи іншого історичного процесу, відобразити значні обсяги однорідної інформації, а також репрезентувати складну інформацію з мінімальними витратами часу (Горпинко, 2020: 18).

Важливе місце при вивченні тем з культури займають справжні речові пам'ятки, які найефективніше ілюструють учням навчальний матеріал з даних тем. Як зазначає О. Пометун, групу речових пам'яток минулого складають справжні пам'ятні місця й історичні монументи, а також більшість різноманітних предметів, що зберігаються в історичних, краєзнавчих і воєнно-історичних музеях. Хоча застосування цієї групи джерел обмежене через їх місцезнаходження чи стан збереження, саме вони дозволяють

учням відчути колорит епохи, зіткнутися зі старовиною, відчути себе у ролі дослідників (Пометун & Фрейман, 2005: 171). Ознайомлення учнів з речовими пам'ятками можливе через організацію екскурсій до інших міст, музеїв, організацію краєзнавчої та пошукової роботи з метою залучення учнів до вивчення історії рідного краю та виявлення пам'яток культури й інших речей у населення рідного міста чи села (Дерхо, 2018: 39).

Усі ці методи апробовані на заняттях під час роботи з візуальними історичними джерелами. Теми уроків, на яких працювали з документальними чи візуальними історичними джерелами, учні краще запам'ятали, а рівень знань з цих тем був вищим (Фуріна, 2013).

Сучасні фахівці пропонують такий алгоритм роботи з візуальними джерелами: опис, первинна інтерпретація, вторинна (історична) інтерпретація. В описі міститься визначення: хто зображений, яка композиція джерела, які художні засоби використано, характеристика зображуваних осіб (вік, одяг, соціальний стан, співвідношення зображуваних між собою, інші предмети), визначення «позиції спостерігача» зображення (художника, фотографа, оператора), запис титрів. Для первинної інтерпретації необхідно визначити, ким є зображені фігури, яка ситуація чи подія відображена в сюжеті, які символічні предмети та образи є в джерелі, яке інформаційне навантаження вони несуть. Крім того, первинна інтерпретація має на меті «розшифрувати повідомлення», закладене в джерелі, а отже, визначити характер самого автора, спробу пояснити його наміри, мету, ідею, яку він намагався донести до глядача, а також типовість чи унікальність самого джерела. Вторинна (історична) інтерпретація включає з'ясування історичних обставин виникнення джерела і визначення його зв'язку з іншими видами, насамперед нарративними джерелами. За її результатами робляться висновки щодо ідентифікації особи (осіб), представлених у джерелі, визначення історичного контексту виникнення та існування джерела, значення цього документа для загального

розуміння досліджуваного історичного періоду, проблеми дослідження (Ковалевська, 2013: 300-301). Це спонукає учнів мислити аналітично, висловлювати власні думки та переконання щодо подій, зображених на тому чи іншому візуальному джерелі.

Що стосується прийомів організації подання візуальних джерел інформації, то тут їх можна використовувати дуже велику кількість залежно від поставленого завдання. Зокрема, такі прийоми:

1. Окреме опрацювання візуальних джерел, коли учні працюють над кожним джерелом окремо, навіть якщо на уроці використовується декілька з них.

2. Опрацювання пари джерел інформації. Як правило, цей метод використовується, коли ці джерела надають нам суперечливу інформацію про проблему. Далі робота з ними будується на їх зіставленні, порівнянні та з'ясуванні причини появи такої інформації. Крім того, пару джерел інформації можна використовувати при з'ясуванні деяких питань для порівняння. Також можна використовувати парні джерела, які доповнюють одне одного, відображають різні аспекти однієї теми, сприяючи тим самим кращому розкриттю матеріалу теми.

3. Групу зображень використовують, коли необхідно встановити хронологічні, логічні чи причинно-наслідкові зв'язки, визначити характерні риси, прикмети, закономірності й таким чином систематизувати знання з певної історичної проблеми.

4. Одночасне використання текстових і візуальних джерел інформації, як правило, використовується для доповнення один одного, кращого розкриття завдання.

Для успішної роботи учнів із візуальними джерелами як джерелами інформації учні повинні засвоїти певні схеми аналізу залежно від виду візуальних джерел (Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами, 2013). С. Мусій, О. Фуріна пропонують розвивати навички аналізу

візуального джерела за допомогою пам'ятки «Алгоритм роботи з візуальними історичними джерелами» в якій враховані вікові особливості учнів. Адже з кожним роком навчання вміння описувати зображувані події, визначати соціальні групи та політичні позиції ускладнюється (Мусій, 2010: 14; Фуріна, 2013). Так, у 5-6 класі учень повинен описати джерело (як воно виглядає, з якого матеріалу зроблено, для чого призначено, які основні елементи зображення, основні деталі, символи чи знаки тощо). У 8-9 класах, крім уміння описувати джерело, він має ще знаходити в ньому ознаки приналежності до конкретної доби, визначати важливі історичні відомості. Крім того, старшокласники повинні вміти пояснювати призначення джерела, враховуючи типологію джерел та історичний контекст, конкретизувати відомості щодо приналежності джерела епосі, періоду, групі людей, важливим історичним подіям. Постановка відкритих запитань зазвичай дає учням можливість обмінятися думками та ідеями, порівняти їх, пояснити та обґрунтувати. Таке обговорення учнями під час занять із відкритими запитаннями сприяє не лише розвитку їхнього мислення, особливо критичного, а й розвитку найважливіших соціальних компетентностей (Пометун & Гупан, 2020: 247).

Історичні візуальні джерела можна використовувати для: мотивації дій учнів на початку уроку; представлення інтерпретацій, що репрезентують різні оцінки подій, процесів та явищ; активізації розумової діяльності, формування в учнів навичок дослідницької, творчої та логічної роботи (Лоза, 2018); як фрагмент уроку, підсумок чи узагальнення, як складову тематичного оцінювання, як форму домашнього завдання (Мусій, 2010: 15).

Роботу з візуальними джерелами можна проводити декількома способами, із заохоченням усіх учнів класу, малими групами, в парах або індивідуально (Лоза, 2018). За допомогою візуальних джерел учні вчать усвідомлювати значення творів мистецтва у розвитку вітчизняної та світової культури,

аналізуючи, порівнюючи, описуючи та характеризуючи їх, визначають їх місце і роль в історичному процесі (Дерхо, 2018: 44). Крім того, візуальні історичні джерела формують естетичні смаки та сприяють розширенню кругозору учнів (Фуріна, 2013). Використання на уроках історії візуальних джерел як засобу формування критичного мислення формує в учнів не лише предметні а й соціальні компетентності. Учні на уроках мають навчитися розуміти природу і суть історичних подій, критично сприймати інтерпретації історичного процесу істориками, бути здатними на власне бачення та аргументоване відстоювання своєї позиції (Пашетнева, 2020).

Висновки. Отже, візуалізацію на уроках історії можна здійснити за допомогою карт, малюнків, графічної статистики (таблиць, схем, діаграм), творів образотворчого мистецтва (картин, скульптури, архітектурних споруд, меморіальних комплексів), плакатів, карикатури, фотографій, відеоджерел (відеофільмів, кінофільмів, відеосвідчень), презентацій, інфографіки, речових пам'яток.

Застосування різноманітних візуальних джерел на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, сприяє більш поглибленому вивченню предмета учнями, формуванню в них певних вмій та навичок, власної думки, життєвої та громадянської позицій, розвитку в учнів критичного мислення, вміння систематизувати історичну інформацію, самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел і спонукає учнів до осмисленого вивчення подій минулого та значно полегшує роботу вчителя.

Використання того чи іншого джерела інформації під час вивчення запропонованої теми має бути доречним і залежати від мети, яку прагне досягти вчитель на уроці історії. Також важливою умовою використання візуального історичного джерела є врахування вікових особливостей учнів.

Робота з візуальними історичними джерелами створює сприятливі умови для засвоєння запропонованої інформації та

її самостійного здобуття, критичного перегляду та практичного застосування творчих завдань через партнерство учнів і вчителя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бакка Т., Загрибельна Н., Кравченко О. Формування медіаосвітніми засобами історико-біографічного та історико-психологічного портрета П. Куліша. *Історія в школі*. 2019. №7-8. С. 23-28.

2. Горпинко О. С. Роль візуалізації інформації у формуванні історичного мислення учнів. *Історія та правознавство*. №10-12 (578-580) квітень 2020. С.17-20.

3. Дерхо В. Методичні засади використання наочності на уроках історії при вивченні матеріалу культурологічного змісту. *Історія в школі*. 2018. №10-12. С.38-44.

4. Карпенко А. Місце і роль відеоносіїв на уроках історії. *Історія в школі*. 2012. №2. С.42-43.

5. Кляда І. Художня література та живопис на уроках історії України у 8 класі: методика формування історичних уявлень при вивченні теми: Україно-московський договір. Переяславська рада (1654 р.). *Історія в школі*. 2019. №7-8. С.29-38.

6. Ковалевська О. Візуальні дослідження та іконографія: проблема розмежування об'єкта, методу та понятійно-категоріального апарату. Спеціальні історичні дисципліни. Число 22–23. С. 296-304. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2013_22/18.pdf

7. Козинець В. П. Живопис на уроках історії. Київ: Радянська школа, 1989. 126 с.

8. Лоза К. О. Робота з візуальними джерелами як засіб розвитку пізнавальних здібностей та критичного мислення учнів. URL: <https://naurok.com.ua/robo-ta-z-vizualnimi-dzherelami-yak-zasib-rozvitku-piznavalnih-zdibnostey-ta-kritichnogo-mislennya-uchniv-214037.html>

9. Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін: Посібник для вчителя за ред. В. Іванова, О. Волошенюк, О. Мокрогуза, Т. Бакка. Київ: Центр вільної преси, Академія української преси, 2016. 201с.

10. Методичні поради по організації роботи з візуальними джерелами. URL: <http://historymoippo.blogspot.com/2013/09/blog-post.html>

11. Мокрогуз О. П. Робота з джерелами інформації на уроках історії. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php>

12. Мусій С. С. Робота з історичними джерелами як засіб формування критичного мислення учнів. 2010. 35 с. URL: http://static.klasnaocinka.com.ua/uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/roboata_z_istorichnimi_dzherelami_.pdf

13. Пашетнева О. Л. Розвиток критичного мислення на уроках історії в умовах нової української школи. *Традиційні та інноваційні підходи у сфері сучасних педагогічних досліджень*: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, 16 березня 2020 р. м. Київ. Київ, 2020. URL: <https://genezum.org/library/rozvytok-krytychnogo-myslennya-na-urokah-istorii-v-umovah-novoi-ukrainskoi-shkoly>

14. Пометун О., Фрейман Г. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2005. 318 с.

15. Пометун О., Гупан Н. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*. Випуск 24. 2020. С. 241-255. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-24-241-255>

16. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії: [посібник для вчителя]. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. 70 с.

17. Ткаченко Тетяна, Соловійова Тетяна, Ткаченко Олесь. Мультимедійні презентації та їх використання при вивченні шкільних курсів історії. *Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 14. С.139-157. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-14-139-157>

18. Фуріна О. А. Організація діяльності учнів із різними джерелами історичних знань. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/

19. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

REFERENCES

1. Bakka T. & Zahrybelna N. & Kravchenko O. (2019). Formuvannia mediaosvitnimy zasobamy istoryko-biohrafichnoho ta istoryko-psykholohichnoho portreta P. Kulisha [Formation of a historical and biographical and historical and psychological portrait of P. Kulish by media educational means]. *Istoriia v shkoli*, 7-8, 23-28. [in Ukrainian].

2. Horpynko O.S. (2020). Rol vizualizatsii informatsii u formuvanni istorychnoho myslennia uchniv [The role of visualization of information in shaping the historical thinking of students]. *Istoriia ta pravoznavstvo*, 10-12 (578-580) kviten, 17-20. [in Ukrainian].

3. Derkho V. (2018). Metodychni zasady vykorystannia naochnosti na urokakh istorii pry vyvchenni materialu kulturolohichnoho zmistu [Methodological principles of using visuality in history lessons when studying the material of cultural content]. *Istoriia v shkoli*, 10-12, 38-44. [in Ukrainian].

4. Karpenko A. (2012). Mistse i rol videonosiv na urokakh istorii [The place and role of video equipment in history lessons]. *Istoriia v shkoli*, 2, 42-43. [in Ukrainian].

5. Klliada I. (2019). Khudozhnia literatura ta zhyvopys na urokakh istorii Ukrainy u 8 klasi: metodyka formuvannia istorychnykh uiavlen pry vyvchenni temy: Ukraino-moskovskiy dohovor. Pereiaslavska rada (1654 r.) [Fiction and painting at the lessons of the history of Ukraine in the 8th grade: methods of forming historical representations in the study of the topic: Ukrainian-Moscow Treaty. Pereyaslav Agreement (1654)]. *Istoriia v shkoli*, 7-8, 29-38. [in Ukrainian].

6. Kovalevska O. (2013). Vizualni doslidzhennia ta ikonohrafiia: problema rozmezhuvannia ob'iekta, metodu ta poniatiino-katehorialnoho aparatu. [Visual studies and iconography: the problem of delineating the object, method and conceptual-category apparatus]. *Spetsialni istorychni dystsypliny*, 22–23, 296-304. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2013_22/18.pdf [in Ukrainian].

7. Kozynets V.P. (1989). Zhyvopys na urokakh istorii [Painting in history lessons]. Kyiv: Radianska shkola, 126 p. [in Ukrainian].

8. Loza K.O. (2018). Robota z vizualnymy dzherelamy yak zasib rozvytku piznavalnykh zdibnostei ta krytychnoho myslennia uchniv [Working with visual sources as a means of developing students' cognitive abilities and critical thinking]. URL: <https://naurok.com.ua/roboata-z-vizualnimi-dzherelami-yak-zasib-rozvytku-piznavalnih-zdibnostey-ta-kritichnogo-mislennya-uchniv-214037.html> [in Ukrainian].

9. Ivanov V. & Volosheniuk O. & Mokrohuz O. & Bakka T. (2016). Mediahramotnist na urokakh suspilnykh dystsyplin: Posibnyk dlia vchytelia za red. [Media Literacy in Lessons of Public Disciplines: A Teacher's Guide]. Kyiv: Tsentr vilnoi presy, Akademiia ukrainskoi presy. 201 p. [in Ukrainian].

10. Metodychni porady po orhanizatsii roboty z vizualnymy dzherelamy [Methodological advice on the organization of work with visual sources]. URL: <http://historymoippo.blogspot.com/2013/09/blog-post.html> [in Ukrainian].

11. Mokrohuz O. P. (2008). Robota z dzherelamy informatsii na urokakh istorii [Working with sources of information in history lessons]. URL: <https://uahistory.co/lesson/teachers-guide-world-history-8-class-mokrogyz-2008/38.php> [in Ukrainian].

12. Musiy S. S. (2010). Robota z istorychnymy dzherelamy yak zasib formuvannya krytychnoho myslennya uchniv (praktychny poradnyk dlya vchyteliv ta uchniv) [Working with historical sources as a means of shaping critical thinking of students (practical advice for teachers and students)]. URL: <http://static.klasnaocinka.com.ua/>

uploads/editor/5303/423981/sitepage_63/files/robota_z_istorichnim_i_dzherelami_.pdf [in Ukrainian].

13. Pashetnieva O. L. (2020). Rozvytok krytychnoho myslennia na urokakh istorii v umovakh novoi ukrainskoi shkoly [Developing Critical Thinking in History Classes in the New Ukrainian School]. *Tradytsiini ta innovatsiini pidkhody u sferi suchasnykh pedahohichnykh doslidzhen: materialy vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii*, 16 bereznia 2020 r. m. Kyiv. Kyiv. URL: <https://genezum.org/library/rozvytok-krytychnogo-myslennya-na-urokah-istorii-v-umovah-novoi-ukrainskoi-shkoly> [in Ukrainian].

14. Pometun O. & Freiman H. (2005). *Metodyka navchannia istorii v shkoli* [Methods of teaching history at school]. Kyiv: Heneza. 318 p. [in Ukrainian].

15. Pometun O. & Hupan N. (2020). Vizualni dzherela u pidruchnyku z istorii yak zasib rozvytku krytychnoho myslennia uchniv [Visual sources in the history textbook as a means of developing critical thinking of students]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, 24, 241-255. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2020-24-241-255> [in Ukrainian].

16. Terno S. O. (2012). *Metodyka rozvytku krytychnoho myslennia shkoliariv u protsesi navchannia istorii: [posibnyk dlia vchytelia]* [Methods of Developing Students' Critical Thinking in the Process of Teaching History: [a teacher's guide]]. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet. 70 p. [in Ukrainian].

17. Tkachenko Tetiana & Soloviova Tetiana & Tkachenko Olesia (2022). Mulytymediini prezentatsii ta yikh vykorystannia pry vyvchenni shkilnykh kursiv istorii [Multimedia presentations and their use in the study of school history courses]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia*, 14, 139-157. DOI: <https://doi.org/10.31470/2518-7600-2022-14-139-157> [in Ukrainian].

18. Furina O.A. (2013). Orhanizatsiya diyal'nosti uchniv iz riznymy dzherelamy istorychnykh znan' [Organization of students' activities with different sources of historical knowledge]. URL: https://urok.osvita.ua/materials/edu_technology/37985/ [in Ukrainian].

19. Yakovenko H.H. (2017). *Metodyka navchannya istoriyi: navchal'no-metodychnyy posibnyk* [Methods of history teaching: educational and methodological manual]. Kharkiv: Vydavnytstvo KhNADU. 324 p. [in Ukrainian].

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються методи та прийоми роботи з візуальними джерелами, які найчастіше використовуються в практичній роботі вчителя історії з метою активізації критичного мислення учнів.

Розглянуто основні методичні прийоми застосування візуальних історичних джерел у процесі формування компетентності науково-дослідницької та пізнавальної діяльності учнів.

З'ясовано, що робота учнів з опрацювання візуальних джерел має бути раціонально організована вчителем і виконуватися за єдиним алгоритмом. Поетапність роботи над візуальними історичними джерелами з урахуванням вікових особливостей робить процес навчання більш осмисленим, розвиває критичне та історичне мислення. Робота над візуальними історичними джерелами має бути спрямована на формування таких умінь і навичок, які дозволять учням самостійно здобувати знання з різноманітних джерел і творчо застосовувати їх у подальшій діяльності, тобто бути компетентними.

Встановлено, що візуалізацію на уроках історії можна здійснити за допомогою карт, малюнків, графічної статистики (таблиць, схем, діаграм), творів образотворчого мистецтва (картин, скульптури, архітектурних споруд, меморіальних комплексів), плакатів, карикатури, фотографій, відеоджерел (відеофільмів, кінофільмів, відеосвідчень), презентацій, інфографіки, речових пам'яток.

Застосування різноманітних візуальних джерел на уроках історії в закладах загальної середньої освіти дає можливість на якісно новому рівні вивчати предмет, сприяє більш

поглибленому вивченню предмета учнями, формуванню в них певних вмінь та навичок, власної думки, життєвої та громадянської позицій, розвитку в учнів критичного мислення, вміння систематизувати історичну інформацію, самостійно інтерпретувати зміст історичних джерел і спонукає учнів до осмисленого вивчення подій минулого та значно полегшує роботу вчителя.

Використання того чи іншого джерела інформації під час вивчення запропонованої теми має бути доречним і залежати від мети, яку прагне досягти вчитель на уроці історії. Також важливою умовою використання візуального історичного джерела є врахування вікових особливостей учнів.

Робота з візуальними історичними джерелами створює сприятливі умови для засвоєння запропонованої інформації та її самостійного здобуття, критичного перегляду та практичного застосування творчих завдань через партнерство учнів і вчителя.

Ключові слова: візуальні джерела, історична інформація, історичні джерела, критичне мислення, навчальний процес, пізнавальна діяльність, урок історії, учні.